

ՖԱՇԻՉՄԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ. ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Քեմալական պաշտոնական պատմագրության հիմքում ընկած մի շարք անհերքելի պնդումներ, որոնք տասնամյակներ շարունակ թելադրում էին թուրքական քաղաքական ու հասարակական մտքի ուղղությունները, արդեն երկու-երեք տասնամյակ է, ինչ համակարգային վերանայման են ենթարկվում: Այդ թեզի առանցքային գաղափարներից մեկն այն էր, որ 1919 թ. մայիսը հարկ էր համարել նոր Թուրքիայի սկիզբը, որը վերջ տվեց օսմանյան և հատկապես երիտթուրքական անցյալին և սկիզբ դրեց նոր քաղաքական, գաղափարախոսական ու քաղաքակրթական ուղղության: Իրականում քեմալականության գաղափարախոսական դրույթների կապը և կախվածությունը նախորդող երիտթուրքական ժամանակաշրջանից ունի բազմաթիվ անհերքելի «շարունակություններ»: Նմանատիպ դրսևորումներից է գաղափարախոսական շարունակությունը, հատկապես արդիականացման, եվրոպականացման, քաղաքակրթության, ազգային պետության ձևավորման ուղղություններով: Այդ ուղղություններից մեկն անշուշտ վերաբերում էր 19-րդ դարի վերջերից մի շարք եվրոպական երկրներ համակած մի շարժմանը, որն հետագայում պետք է ստանար *ֆաշիզմ* անվանումը: Ֆաշիզմի դրսևորումները և դրանց ուսումնասիրությունը Թուրքիայում ունեցել է բավական ուշագրավ ճանապարհ, արդյունքում այն ներկայացվել է որպես ոչ կարևոր մի ուղղության: Իրականում այս հոդվածը կարելի էր վերնագրել նաև «Մի մոռացված ֆաշիզմի պատմություն»:

2001 թ. Նորվեգիայի Բերգենի համալսարանում տեղի ունեցավ մի գիտաժողով, որը նպատակ ուներ քննելու Եվրոպայից դուրս գործած ֆաշիստական համակարգերը: Գիտաժողովի ըն-

թացքում հնչած ելույթները հետագայում տպագրվեցին ամբողջական տարբերակով¹: Այդ գիտաժողովում հանդես եկած Ֆիքրեթ Ադանըրը վերստին բարձրացնում է մի հարցադրում, որը երկար ժամանակ մոռացված էր. «քեմալական Թուրքիան ինչքանով էր ֆաշիստական»²: Նախկին գրեթե բոլոր ուսումնասիրությունները, որոնք քննարկել են այդ թեման, հանգել են այն եզրակացությանը, որ Թուրքիայում գոյություն չեն ունեցել ֆաշիզմը ծնող պայմաններ, այնպիսիք, ինչպիսիք եղել են Եվրոպայում: Այդ ուսումնասիրություններում 20-րդ դարի առաջին կեսի Թուրքիայում տեղի ունեցած գաղափարախոսական զարգացումները, եթե դիտվել են տոտալիտար համակարգերի տեսության ներքո, ապա համեմատվել են միջպատերազմյան հայտնի գերմանական և իտալական զարգացումների հետ: Արդյունքում դրանց ճնշող մեծամասնությունը հանգել է այն եզրակացությանը, որ Թուրքիան չի անցել այն ճանապարհով, որը ծնեց եվրոպական ֆաշիզմը, հետևաբար, Թուրքիան չի ունեցել ֆաշիստական անցյալ:

Իհարկե Թուրքիայում եղել են ուսումնասիրողներ ու հրապարակախոսներ (Աթիլա Յայլըա, Ջան Դյունդար, Ահմեթ Ալթան, Նագեհան Ալջը), որոնք պնդել են Թուրքիայի ֆաշիստական անցյալի մասին իրենց համոզմունքը և արդյունքում խնդիրներ ունեցել Թուրքիայի արդարադատության հետ: Որոշ ուսումնասիրողներ էլ, ինչպես, օրինակ, Թահա Փարլան և Անդրյու Դավիսոն պնդում են, որ «քեմալական գաղափարախոսության մեջ կային ֆաշիստական և դիկտատորական միտումներ, հավակնություններ, բայց...» այն չունեի ֆաշիզմին բնորոշ ամբողջական բնութագրիչները³:

Թուրքիայի ֆաշիստական անցյալի մասին հարցադրումները քննական վերագնահատման կարիք ունեն: Այդ նպատակով նպատակահարմար է առաջ քաշել հետևյալ երեք փաստարկումները:

1. Ֆաշիզմը Թուրքիայում պետք է դիտել համաշխարհային ֆաշիզմի համատեքստում և այդ գաղափարախոսական ուղղությունից ներս: Այլ խոսքերով՝ երիտթուրքական գաղափարախոսությունը և քեմալիզմը ֆաշիզմի հետ համեմատության մեջ դի-

¹ Fikret Adanır, *Kemalist Authoritarianism and Fascist Trends in Turkey during the inter-war period*. In *Fascism outside Europe*, by Stein Ugelvik Larsen, 2001, p. 313–361. Boulder: Social Science Monographs.

² Taha Parla, Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?*, Syracuse, N. Y., Syracuse University Press, 2004, p. 244–256.

³ Fikret Adanır, նշվ. աշխ., էջ 359:

տելու, ավելին, դասական ֆաշիստական ռեժիմների հետ համեմատելու ցանկացած փորձ պարունակում է մեթոդական սխալ: Հետևաբար 1910–1940 թթ. Թուրքիայի ֆաշիզմը պետք է ուսումնասիրել, էության մեջ, այսինքն, ինչքանով էր երիտթուրքական, իսկ այնուհետև քեմալական գաղափարախոսությունը համապատասխանում համաշխարհային ֆաշիզմի ձևավորման պատմությանը, էությանը, ոգուն և դրսևորման ձևերին: Տվյալ խնդրի ուսումնասիրությամբ զբաղվողների համար հաճախ հանդիպող բացթողումը եղել է այն, որ «ֆաշիզմի համեմատական ուսումնասիրության ժամանակ իտալական ֆաշիզմը վերցվել է որպես կատարելատիպ»⁴: Ավելին, 20–րդ դարի առաջին կեսի ֆաշիզմը դիտվել է գերազանցապես եվրոպական երևույթ, որն իր էությամբ օտար էր ոչ-եվրոպական համակարգերի համար:

2. Ֆաշիզմը 1920–1930–ական թվականների արդիականության գաղափարական հոսանքի անքակտելի մասն էր, հետևաբար, այն չէր կարող շրջանցել արդիականությունը պետական վերգաղափարախոսական հավատամք հռչակած երիտթուրքական և քեմալական Թուրքիային: 1890–ական թթ. ի վեր Թուրքիայում ակտիվ շրջանառության մեջ էր այն գաղափարը, որ փլուզվող կայսրությունը հնարավոր է փրկել միայն արդիականացման շնորհիվ: 1908 թ. իշխանափոխությունից հետո, այնուհետև 1914 թ. դիկտատուրայի հաստատումից հետո երիտթուրքական կառավարությունը երկրի արդիականացումը մղեց առաջին պլան: Իսկ արդիականացման քաղաքականությունն իր հերթին ենթադրում էր հասարակության կառուցվածքի, արժեհամակարգի, կացութաձևի փոփոխություն: Մինչև 1918 թ. նրանք կարճ ժամանակ ունեին պետության և հասարակության վերափոխման ծրագրերն ամբողջությամբ իրականացնելու համար, սակայն մի շարք առումներով նրանց հաջողվեց անել «հսկայական ու շնորհակալ գործ»: Նրանց արդիականացման փորձերը շարունակվեցին քեմալականների օրոք, այն դարձավ պետական քաղաքական ուղեգծի մաս և այն խնդիրները, որոնք հնարավոր չէր իրագործել երիտթուրքերի օրոք շարունակվեցին քեմալականների կամ նորացված երիտթուրքերի կողմից:

3. Այսպիսով՝ ֆաշիզմի դրսևորումները Թուրքիայում ունեցել են ամենատարբեր փուլեր, որոնք միշտ չէ, որ համապատասխանում են եվրոպական ֆաշիզմի էությանը և ձևավորման փուլերին: Թուրքիայի պարագայում առկա է անկանոնություն և գործըն-

⁴ Fikret Adanır, նշվ. աշխ., էջ 360:

թացների տարերայնություն: Մի շարք գաղափարախոսություններ Թուրքիա հասան ուշացումով, հետևաբար դրանց կիրառման առումներով ևս կար հապճեպություն, քառասյին դրսևորումներ և այլն: Իսկ որոշ առումներով էլ ֆաշիզմի թուրքական դրսևորումները հետագայում տեղ գտան մի շարք ֆաշիստական շարժումներում և ռեժիմների գործելաոճում:

Ֆիքրեթ Ադանըրը, հետևելով Ռոջեր Գրիֆինի Ֆաշիզմի միջուկի/առանցքի տեսությանը, առաջ է քաշում «նվազագույն ֆաշիզմի» վեց սկզբունքները. ա) հակալիբերալիզմ, բ) հակապապանողականությունը, գ) ազգի պատմության որոշ փուլերի մեծարումը, գովերգումը, դ) խարիզմատիկ առաջնորդի առկայությունը, ե) մի շարք միֆականացված կոնցեպցիաների աստվածացումը, ինչպես, օրինակ՝ ազգ, առաջնորդ, ազգային ինքնություն, զ) ազգի միատարրության գաղափարի բացարձականացումը⁵:

Փորձելով համադրել ֆաշիզմի վերաբերյալ տարբեր սահմանումները՝ Սթենլի Փեյնն առաջ է քաշում ֆաշիզմի հետևյալ աշխատանքային սահմանումը. «Ֆաշիզմը հեղափոխական ծայրահեղ ազգայնամոլության տեսակ է, որը ձգտում է ազգային վերածննդի, որը հիմնվում է գերազանցապես կենսապահովման փիլիսոփայության վրա, կառուցված է ծայրահեղական էլիտիզմի, զանգվածների մոբիլիզացիայի և առաջնորդի սկզբունքների հիման վրա: Այն նաև դրականորեն է արժևորում բռնությունը, թե՛ որպես միջոց, թե՛ որպես նպատակ և վերջնականապես նպատակ ունի արժևորելու ազգի պատերազմական և ռազմական արժանիքները»⁶: Ֆաշիզմի սահմանումների շարքին ավելանում են նաև միակուսակցական համակարգը, առաջնորդի պաշտամունքի դրսևորումը, կրթական համակարգի ամբողջական վերահսկողությունը պետության կողմից, պատմության և լեզվի վերաբացահայտումը և այլն:

Այս սահմանումների համադրման արդյունքում, երբ ստանում ենք ունիվերսալ ֆաշիզմի անհրաժեշտ բաղադրիչների ցանկը, հասկանալի է դառնում, որ ֆաշիզմի այն չափորոշիչները, որոնք Եվրոպայում համընդհանուր տարածում գտան 1920–30–ական թթ., երիտթուրքերի կառավարման շրջանում արդեն լայն տարա-

⁵ Payne Stanley, A History of Fascism, 1941–1945. Madison: University of Wisconsin Press, 1995, p. 14.

⁶ Kamil Arlı, “Türkiye son 6 yılda Rusya’ya 3 defa mağlup oldu”, Zaman, 8 Haziran 2014, http://www.zaman.com.tr/pazar_turkiye-son-6-yilda-rusyaya-3-defa-maglup-oldu_2222897.html

ծում ունեին և որոշ առումներով նրանք անքննելի առաջնորդներ էին և նորամուծումների հեղինակներ: Ինչպես, օրինակ՝ արտաքսումը, զանգվածային բռնությունները, սոցիալական և ժողովրդագրական պարտադրված փոփոխությունները, էթնիկ զտումները և, իհարկե, ցեղասպանությունը: Ավելին, ֆաշիզմի բնորոշ դրսևորումներից մեկի՝ ծայրահեղ-ազգայնամոլության դրևորումներից երկուսը՝ պարտադրված ասիմիլացիան և միատարր էթնիկ համայնքի ձևավորումը, հոմոգենիզացիան (թուրքացումը), Թուրքիայում կիրառվում էր ֆաշիզմի համաեվրոպական փուլի ամբողջական ծավալով գործարկումից տասնամյակներ առաջ: Զտարյուն թուրքական ազգ և միատարր հասարակություն ձևավորելու գործընթացը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում սկսվեց 1915 թ. ցեղասպանությամբ, այնուհետ ընդգրկեց հույների, ասորիների դեմ իրականացված զանգվածային կոտորածները: Այս փուլին հետևեցին 1923-1939 թթ. ընթացքում ոչ թուրքախոս մահմեդականների ներգաղթը և նրանց պարտադրված միաձուլումը թուրքական հասարակության մեջ, դրան հետևեցին 1934 թ. Թրակիայում հրեաների դեմ իրականացված բռնությունները, նրանց հարկադիր տեղաշարժը, 1941 թ. քրիստոնեաների հավաքագրումը աշխատանքային ճամբարներում, Ունեցվածքի հարկը՝ 1942 թ., հակաքրիստոնեական բռնությունները և այլն:

Տոտալիտար գաղափարախոսությունները ձգտում են ոչնչացնել անմիջական անցյալը և վերածնել նոր իրականությունը, և շատ դեպքերում բռնությունը դառնում է այս արագ կերպափոխման միակ ընդունելի ուղին: Իսկ հեղափոխականությունը դառնում է այդ նոր «ճշմարտության» իրականացման միակ մեթոդը, կամ այն մտացածին ռացիոնալիզմը կամ կեղծ-ռացիոնալիզմը, որի շուրջ ծավալվում է նոր հասարակական կազմակերպվածության ձևը: Ֆաշիստական գաղափարախոսություններին բնորոշ մի շարք դրսևորումներ, ինչպիսիք են անավարտ հեղափոխականության ընկալումը, գաղափարախոսություն և խորհրդանիշների բռնություն, ներքին անհամապատասխանողների վերացումը, լեզենդների ստեղծումը, կուսակցական էլիտիզմը, ուղղիչ աշխատանքային ճամբարները, քաղաքական սպանությունները իրենց դրսևորումը ստացան Թուրքիայում ևս: Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ ֆաշիզմի այս կամ այն ձևերը առաջ բերեցին դրանց կրկնօրինակողների: Տոտալիտար գաղափարախոսությունները իրենց բնույթով ուտոպիստական են, իսկ էությամբ՝ ծայրահեղական:

Ամփոփելով կարող ենք նաև առաջարկել մի փուլաբաժանում, որ ֆաշիզմը Թուրքիայում կոիտարկի շարունակականության համատեքստում: Առաջին փուլը՝ 1910–ական թթ., որը կարելի է կոչել պրոտո–ֆաշիստական փուլ, քանի որ այն առաջին հնարավորությունն էր տարերայնորեն մշակված և նույն տարերայնությամբ ներմուծված գաղափարախոսությունների կենսագործման համար: Այս փուլն իր քաղաքական հետևանքներով «ամենաարդյունավետն» էր, երբ հաշված ամիսների ընթացքում, օգտվելով համաշխարհային պատմության ընձեռած հնարավորությունից երիտթուրքերը իրագործեցին Հայոց ցեղասպանությունը և հիմք դրեցին անատոլիակենտրոն և թուրքակենտրոն հասարակական կառուցվածք ձևավորելու գործին: Երկրորդ շրջանը 1920–ական թթ. են՝ ֆաշիզմի գաղափարախոսական հիմնադրույթների բյուրեղացման շրջանը, երբ քեմալականների իշխանության գալով փոխվեց ձևը, սակայն ոչ բովանդակությունը և նպատակները: Երրորդ շրջանը՝ 1930–ական թթ. են բարձրագույն քեմալիզմի և ոչ եվրոպական ֆաշիզմի ժամանակաշրջանը: Վերջին շրջանը՝ 1940–ական թթ. են, երբ Թուրքիայում կրկին ակտիվացան երիտթուրքերը և առաջ քաշվեց պանթուրքիզմի գաղափարախոսության վերակենդանացման թեզերը: Թուրքիան ձգտում էր ստեղծել նոր պետություն, նոր ազգ, նոր քաղաքակրթություն, նոր հասարակություն և այդ նպատակներին հասնելու ճանապարհն անհնար էր անցնել առանց ֆաշիզմի և տոտալիտար գաղափարախոսության տարատեսակներին բնորոշ այլ փուլերի: